PERSPECTIVES REGIONALS DE LA COOPERACIÓ AL DESENVOLUPAMENT

Els reptes de la pau a l'Amèrica Llatina: de la lluita guerrillera a la lluita contra el crim organitzat

Farid Benavides

Il·lustració: Hansel Obando

L'era de les guerrilles arriba a la seva fi, però no es redueix la violència homicida

La segona part del segle XX es va caracteritzar per l'aparició de grups guerrillers al llarg d'Amèrica Llatina. Aquests grups, en la seva gran majoria, seguien el model de la Revolució Cubana i la idea del *focusisme* del Ché Guevara, és a dir, la creació de focus revolucionaris a tota la regió per no haver d'esperar que es donessin les condicions socials, polítiques i econòmiques per la Revolució. Alguns d'aquests grups utilitzaven les tàctiques de la guerra de guerrilles al camp, i des d'allà planejaven realitzar un atac als centres urbans a fi que, arribat el moment, poguessin prendre el poder. Altres grups guerrillers, com els Montoneros a l'Argentina, els Tupamares a l'Uruguai, i el M-19 a Colòmbia, lluitaven amb accions espectaculars des de la ciutat [1] .

Tret de la Revolució Cubana el 1959 [2] i la Revolució Sandinista el 1979 [3], cap de les experiències revolucionàries d'Amèrica Llatina va tenir èxit, ja fos perquè es van firmar acords de pau, com en Guatemala, El Salvador, Veneçuela i Colòmbia; perquè van acabar

aïllades a la selva, com Sendero Luminoso al Perú o l'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional (EZLN) a Mèxic; o perquè van ser derrotades o exterminades, com els Montoneros i l'ERP a l'Argentina, els Tupamares a l'Uruguai, el MIR a Xile, entre d'altres [4].

La transició cap a la pau i la democràcia semblava implicar el compliment de les promeses d'igualtat i benestar, però aviat el desencant es va escampar per la regió. La pobresa, la desigualtat i la corrupció van emergir com els principals problemes en moltes de les societats llatinoamericanes. Aquest desencant va produir una onada de mobilitzacions socials en diferents països, amb resultats diversos: a Xile, per exemple, van aconseguir que es convoqués una Assemblea Constituent per reemplaçar la constitució pinochetista i també van aconseguir que un dels líders de la mobilització, Gabriel Boric, fos elegit president per al període 2022-2026. A Colòmbia, pel contrari, la mobilització va ser enfrontada amb violència policial i parapolicial i la resposta governamental va ser la realització de reformes reactives que va augmentar els poders de la policia i que posa en risc l'Estat de Dret [5].

Les taxes de criminalitat han anat en constant augment i, avui dia, Amèrica Llatina s'ha convertit en una de les regions més perilloses del planeta. L'any 2016, països com El Salvador i Veneçuela eren els països més perillosos de la regió, amb taxes d'homicidi de 81 i 59 homicidis per cada 100 mil habitants (Hx100), respectivament. Xile apareixia com el país més segur, amb una taxa de 3,6 homicidis per cada 100 mil habitants. L'any 2017, la situació no es va modificar substancialment, només que Veneçuela apareixia al primer lloc amb una taxa de 89 Hx100, mentre que El Salvador n'havia baixat 60. Xile va romandre a l'últim lloc, amb una taxa de 3.3 Hx100. El 2018 la situació millora lleument, però sense canvis significatius. Xile seguia en la seva tendència descendent, amb 2,7 Hx100. L'any 2019, Veneçuela redueix la seva taxa d'homicidis a 60 i El Salvador ho fa a 36, baixant així diverses posicions. A la segona posició de violència homicida trobem Jamaica, que va tenir una taxa de 47,4 Hx100, la qual cosa es deu a la declaració de l'estat d'emergència i, pel que sembla, al fet que es va dotar la policia d'amplis poders.

La situació de violència a la regió es va reduir dramàticament l'any 2020, però això s'explica pels confinaments ordenats per fer front a la pandèmia de la COVID-19. Tanmateix, per aquesta mateixa raó, la desigualtat i la pobresa van augmentar a la regió, amb efectes molt clars en les taxes de violència homicida. Aquell any de recuperació, les taxes a Veneçuela van baixar, però es van mantenir estables a Jamaica. Així, aquest darrer país va registrar una taxa de 49 Hx100, mentre que Veneçuela en va tenir 40. Els països restants van veure augments de les seves taxes d'homicidi, encara que no amb la gravetat dels dos primers. Xile va aturar la seva tendència descendent i va tenir una taxa de 3,6 Hx100, que continua sent, en tot cas, la més baixa de la regió.

> Les taxes de criminalitat han anat en constant augment a l'Amèrica Llatina, que s'ha convertit en una de les regions més perilloses del planeta. L'any 2016, països com El Salvador i Veneçuela tenien les taxes d'homicidi més altes

La pobresa i la desigualtat han augmentat a la regió. Prop de 173 milions persones estaven el 2015 en situació de pobresa. Pels efectes econòmics de la pandèmia als països llatinoamericans, el nombre de persones pobres ha ascendit a 209 milions, prop del 37% de la població de la regió. Els recursos estatals no s'han dedicat a mitigar aquest greu problema social i, pel contrari, s'han concentrat en augmentar els recursos policials i de defensa, amb la qual cosa, la cara repressiva de l'Estat és l'única que coneix un alt percentatge de persones a la regió. A això se suma que alguns governs, com el colombià, estan obstinats a enemistar-se amb els seus veïns, com ha estat el cas de les disputes amb Veneçuela, Nicaragua i Cuba. A això s'afegeix la indeguda intervenció del partit de govern del president colombià en les eleccions dels Estats Units el 2020, amb què Colòmbia va perdre un aliat important en política internacional.

Colòmbia: la pau fallida

Colòmbia té un conflicte armat de llarga durada i malgrat els múltiples processos de pau, realitzats des del 1982, la violència persisteix i, sobretot, es transforma. Amb la caiguda del bloc soviètic en la dècada dels vuitanta, els grups guerrillers van haver d'acudir al narcotràfic, al segrest i al rentat d'actius per finançar les seves activitats. La guerra es va convertir en l'escenari ideal perquè les organitzacions criminals poguessin desenvolupar les seves activitats i, el crim organitzat i el narcotràfic van fer possible que els actors de la guerra poguessin sobreviure.

Amb la desmobilització dels grups paramilitars l'any 2002 s'esperava el final del paramilitarisme. Tanmateix, malgrat la desmobilització de prop de 25.000 combatents, alguns grups simplement van renunciar a la seva ideologia anticomunista i es van dedicar de ple al tràfic de drogues. Aquests grups van ser denominats pel govern *Bandes Criminals* i per les organitzacions socials *grups neoparamilitars*. El cert és que són ambdues coses: són grups que tenen un ampli domini territorial i exerceixen control social sobre zones senceres del país, tant o més que les velles Autodefenses Unides de Colòmbia, i també són organitzacions criminals que controlen els mercats il·legals a les zones sota el seu control.

De la mateixa manera que amb els grups paramilitars, la desmobilització de les FARC-EP no va implicar el final del conflicte armat a Colòmbia, sinó que va donar lloc a l'aparició o enfortiment de cinc conflictes armats de caràcter no internacional: quatre entre el govern i l'Exèrcit d'Alliberament Nacional (ELN), l'Exèrcit Popular d'Alliberament (EPL), les Autodefenses Gaitanistes de Colòmbia (AGC), i elements dissidents de l'antic Bloc Oriental de les FARC-EP; i un cinquè conflicte entre l'ELN i l'EPL a la zona de Catatumbo, a prop de la frontera amb Veneçuela [6].

Alhora, la violència quotidiana a les ciutats augmenta, la presència de càrtels mexicans de la droga s'incrementa, i la cooptació de l'Estat per part d'organitzacions criminals es fa més visible. Les relacions entre el conflicte armat, la corrupció i el crim organitzat han estat recentment analitzada per la Sala de Reconeixement de la Jurisdicció Especial per la Pau (JEP) que mostra com les execucions extrajudicials presentades falsament com baixes en combat, anomenades *falsos positius*, no només responien a una política de càlcul de cossos,

sinó a la necessitat de mostrar resultats perquè els comandants militars poguessin romandre a la zona i així continuar amb les seves aliances amb organitzacions criminals. D'aquesta manera, l'interès econòmic es valia del conflicte armat per poder continuar amb l'activitat criminal.

Els reptes per la pau en aquest país són enormes. Colòmbia ha de fer front a la corrupció creixent, a la violència de grups armats de diferent naturalesa i a la desinstitucionalització de l'Estat a través d'un model clar de democràcia delegativa, en la qual l'executiu controla els quatre organismes de control, de manera que pot continuar amb el seu incompliment dels acords de pau i, amb això, mantenir la situació d'inestabilitat política que és favorable als interessos del crim organitzat.

> Colòmbia ha de fer front a la corrupció creixent i a la violència de grups armats de diferent naturalesa. Alhora, la desigualtat i la pobresa han generat àmplies protestes socials al país

La desigualtat i la pobresa han generat àmplies protestes socials al país. La mobilització social va en augment i el descontentament s'ha manifestat als carrers. La resposta estatal ha estat violenta. La policia ha estat objecte de crítiques per la seva actuació violenta i per l'ús de civils per atacar els manifestants. Les propostes de reformes per limitar el seu poder i, sobretot, per desmilitaritzar-la i que es converteixi en una força civil sotmesa a les regles de l'Estat de Dret no s'han fet esperar. La reforma no ha estat possible i la resposta del govern ha estat l'increment dels seus poders, en contra de la constitució política, i l'expedició d'una llei de seguretat ciutadana que vulnera els drets de la gent a expressar el seu descontentament i a la protesta social.

Mèxic: la violència dels càrtels posa en perill l'estabilitat democràtica

Mèxic va estar governat durant prop de 71 anys pel Partit Revolucionari Institucional (PRI), el que en algun moment Vargas Llosa va denominar la dictadura perfecta, ja que hi havia competència electoral i il·lusió d'un canvi per la via democràtica. La presència del PRI a les diferents zones del país va provocar que tingués lloc una aliança entre els cossos de policia i els càrtels de la droga, de manera que es mantenia la pau i es garantia que els mercats il·legals continuessin dominats pels grups criminals.

El 18 de gener de 1994 el Subcomandant Marcs, de l'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional (EZLN), llançava la seva proclama i inaugurava una nova forma de política revolucionària. Si bé no va tenir èxits militars espectaculars, sí incloure a l'agenda nacional la discussió sobre el racisme i de l'exclusió històrica dels pobles indígenes a Mèxic. Malgrat l'ascens d'un govern d'esquerra, amb Andrés Manuel López Obrador com a president, l'EZLN desconfia del compliment dels acords celebrats amb l'Estat mexicà i, per això,

prefereix continuar amb el treball comunitari als territoris sota la seva influència, i la Selva Lacandona de Chiapas.

Amb la sortida del PRI del poder va entrar un nou govern, liderat per Vicente Fox del Partido de Acción Nacional (PA), que va trencar els vells acords entre el govern i la policia mexicana i les organitzacions criminals. Això va portar que la dicotomia pau *vs.* lluita contra el delicte s'orientés aquesta vegada cap a la lluita contra la criminalitat organitzada, amb el suport i la pressió dels Estats Units. L'augment de les taxes d'homicidis ha estat tal, que s'ha parlat de l'aparició d'un conflicte armat de caràcter internacional a Mèxic entre les forces armades del govern mexicà i els càrtels de la droga. Això ha portat la comissió de crims de lesa humanitat per part dels diferents actors d'aquest conflicte, a causa de l'assassinat sistemàtic i quotidià d'activistes de drets humans, líders i lideresses socials i periodistes.

Per a Raúl Zepeda Gil [7], hi ha set tesis que expliquen l'aparició i l'increment de la violència al Mèxic post-PRI:

1. Acció governamental, en tant que les forces armades i de policia centraven la seva atenció sobre grups criminals que abans deixaven en pau.

2. Conflicte criminal, ja que les captures o assassinats dels caps de les organitzacions ha conduït a grups unificats i amb més força i domini territorial, de manera que la violència en contra de l'Estat és organitzada; o a la fragmentació i, per tant, a noves formes de violència anàrquica; Una segona dimensió del conflicte criminal es el que es dona entre organitzacions que no només lluiten en contra del govern sinó entre si per obtenir el domini en un mercat il·legal que ha quedat desregulat a causa de l'absència estatal en determinades regions per l'acord de convivència entre les organitzacions criminals i els governs nacional i local.

3. Descoordinació intergovernamental que condueix a l'abandonament de les regions de fort control criminal o a la cooptació i captura dels governs locals que entren en disputa per la regulació amb el govern federal.

4. debilitat estatal, ja que és aquesta la que ha permès la captura de l'Estat per part de les organitzacions criminals. En tot cas, els crítics afirmen que Mèxic no és un estat fallit, en la mesura que posseeix control sobre el seu territori. Tanmateix, l'eficiència de l'Estat no exclou la seva falta de legitimitat i la presència del que hem denominat zones de fragilitat estatal per substituir l'expressió problemàtica d'estat fràgil o fallit [8].

5. La influència externa, en tant que la pressió de la lluita contra les drogues obliga a adoptar mesures repressives en contra de les organitzacions criminals i a trencar els pactes de convivència pacífica del passat.

6. El rerefons econòmic, ja que la desigualtat i la pobresa produeixen desorganització social que crea les condicions perquè emergeixin i creixin els grups criminals.

7. L'existència d'una guerra criminal, en què, igual que a Colòmbia, l'existència d'un conflicte armat permet l'aparició i enfortiment d'aquestes organitzacions i, per això, aquestes estan interessades en el manteniment de la desorganització política i social derivada del conflicte.

> La pau a Mèxic passa per la implementació d'una veritable política de seguretat ciutadana i per la recuperació dels territoris controlats pels grups criminals

Els reptes per la pau a Mèxic són enormes. Les solucions passen per la implementació d'una veritable política de seguretat ciutadana, que permeti a la ciutadania gaudir dels drets de forma efectiva i la recuperació, per part de l'Estat, dels territoris que en aquests moments estan en poder dels grups criminals. Això suposa una decidida lluita contra la corrupció i un augment de la legitimitat de l'estat mexicà. Quelcom el govern mexicà actual és molt lluny de fer.

Brasil i el triangle criminal del con Sud

Els països del con sud gaudeixen d'una certa estabilitat democràtica des de la fi dels governs autoritaris a la dècada dels anys 80. Tanmateix, tant l'Argentina com el Brasil han passat per governs de dreta que han afectat els drets socials de la ciutadania dels seus països. A l'Uruguai la democràcia s'ha consolidat i la situació econòmica i de seguretat ciutadana és una de les millors de la regió. Tanmateix, la zona de la Triple Frontera, en què el Brasil, l'Argentina i el Paraguai es troben, és un dels llocs de més activitat criminal a la regió. En aquesta zona no només coincideixen els càrtels de la droga, amb els efectes corresponents en la corrupció estatal, sinó que és un dels llocs on més operacions de rentat d'actius hi ha. La seva ubicació i la seva naturalesa de terra de ningú o *d'oest llunyà* llatinoamericà ha atret diversos grups criminals, entre ells organitzacions terroristes com Hezbollah, que l'utilitza per al rentat de capitals, el contraban de vehicles, tabac o objectes falsificats.

El Brasil va fer la seva transició a la democràcia a la dècada dels vuitanta, amb el final del govern militar de Joao Figuereido i l'elecció de Jose Sarney, que va ascendir al poder com a conseqüència de la mort de Tancredo Neves. Posteriorment van arribar a la presidència Fernando Collor de Mello, que va ser destituït per corrupció, Itamar Franco, que va complir el seu mandat sense problemes i Fernando Henrique Cardoso, un sociòleg de la dependència que va consolidar la transició.

Durant el govern de Cardoso, que es va caracteritzar per polítiques neoliberals, va augmentar la mobilització social i gràcies al suport del Moviment sense Terra i del Partit dels Treballadors va ser elegit president Luiz Ignacio Lula Da Silva, un sindicalista d'esquerra. Durant el seu govern i el de la seva successora, Dilma Roussef, es van donar

actes de corrupció, els quals es van fer evidents en les celebracions dels Jocs Olímpics i del Mundial de Futbol. A causa d'això, es va elegir el 2018 Jair Bolsonaro, un exmilitar nostàlgic dels governs autoritaris i que ha volgut retallar, sense gaire èxit, els drets de les persones al Brasil.

Les guerrilles brasileres mai no van representar un risc per a l'estabilitat de l'Estat i van ser atacades de manera directa i dura, amb greus violacions dels drets humans condemnades pel Tribunal Interamericà de Drets Humans [9]. El principal repte per a l'estabilitat del país el representen les organitzacions criminals, que tenen presència a les ciutats brasileres i a la Triple Frontera. També tenen presència i dominen les presons brasileres, per la qual cosa constitueixen un risc per a la governabilitat democràtica del país.

El *Primeiro Comando da Capital* (PCC) és l'organització criminal més gran del Brasil, amb prop d'11.000 membres. Es tracta d'un grup que es dedica a furts i tràfic de drogues, però també ha comès atemptats terroristes i ha influït en les eleccions locals, de manera similar a com els grups paramilitars ho han fet a Colòmbia. El grup també ha fet incursions en el tràfic de drogues cap a l'Àfrica, Europa i Orient Mitjà, tot això amb el suport i col·laboració de Hezbollah. El control que té de les faveles i de les xarxes de crim organitzat fa que aquest sigui un dels principals reptes per a la pau al Brasil. El PCC dona suport a candidats d'esquerra, pel que es pot convertir en un element concentrador de la violència contra l'Estat. L'augment de les taxes d'empresonament ha fet que aquest grup criminal sigui un dels principals reguladors de les presons brasileres.

> Les properes eleccions són un moment crucial per a l'evolució de la deriva autoritària del Brasil

Les properes eleccions són un moment crucial per determinar si el Brasil continua amb la seva deriva autoritària o si pot fer front als seus problemes aprofundint l'Estat social, de manera que la violència quotidiana no es transformi en violència política organitzada.

REFERÈNCIES

1 — En el cas del M-19 la lluita guerrillera va anar-se movent cap al camp i Jaime Bateman, el seu líder, esperava crear una força suficient per poder sostenir operacions militars des d'allà. El fracàs de portar armes a la selva i, sobretot, el de la presa de Chocó i del Sud de Colòmbia, després de la presa de l'Ambaixada de la República Dominicana, va espatllar aquests plans.

2 — L'1 de gener de 1959 entra Fidel Castro victoriós a l'Havana, seguit de més de mil combatents, encapçalant la Marxa de la Victòria, també coneguda com la Caravana de la Llibertat. D'aquesta manera era enderrocat el dictador Fulgencio Batista, que es va exiliar a la República Dominicana i després a Espanya, fins a la seva mort a Marbella el 1973.

3 — El 19 de juliol de 1979 el Front Sandinista d'Alliberament Nacional, una coalició de diferents forces revolucionàries entra a Managua per culminar l'ofensiva final i enderrocar el dictador Anastasio Somoza Debayle, qui va fugir cap a Guatemala i després al Paraguai, on va ser assassinat per un comando de l'argentí Exèrcit Revolucionari del Poble (ERP) el setembre de 1980.

4 — Kruijt, D., Rei Tristán, E. i Martín Alvarez, A. (2020). *Latin American Guerrilla Movements: Origins, Evolution, Outcomes*. New York: Routledge.

5 — AAVV. (2021). *Crisis y Desencanto con la Democracia en América Latina*. Caracas: Universidad Católica Andrés Bello.

6 — CICR. (30 de gener de 2019). Colombia: Five Armed Conflicts: What's happenning? *International Committee of the Red Cross*, pàgines 1-3. [Disponible en línia].

7 — Zepeda Gil, R. (2018). Siete tesis explicativas sobre el aumento de la violencia en México. *Política y gobierno*, volum XXV, núm. 1, 185 – 211.

8 — Veure:

• Benavides Vanegas, F. S. (2010). La construcción de la paz y la fragilidad estatal. *Pensamiento Jurídico* núo. 29 , 123 – 176.

• Benavides Vanegas, F. S. (2015). Seguridad Ciudadana y Zonas de Fragilidad. *Derecho Penal Contemporáneo* núm. 51 (abril – juny), 35 – 63.

9 — El Tribunal Interamericà de Drets Humans es va ocupar del cas brasiler a Gomes Lund i d'altres ("Guerrilha do Araguaia" v Brasil, 24 de novembre de 2010).

Farid Benavides

Farid Samir Benavides Vanegas és doctor en Dret per la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona. També té un doctorat en Ciència Política per la Universitat de Massachusetts, a Amherst. És advocat i filòsof. Ha estat professor de la Universitat Nacional de Colòmbia, Els Andes i Blanquerna, i actualment és professor i investigador associat a la Facultat de Dret de la Universitat Catòlica de Colòmbia. Ha estat viceministre de Política Criminal i Justícia Restaurativa, i assessor del fiscal general i del ministre de Justícia de Colòmbia. En l'actualitat és magistrat auxiliar de la Secció d'Apel·lació del Tribunal per a la Pau de Colòmbia. Entre les seves publicacions més recents destaquen *La Verdad, las confesiones judiciales y la memoria del conflicto en el proceso de justicia transicional de Colombia* (2022), *Derecho penal y criminología: sus transformaciones jurídicas. Libro Homenaje a Roberto Bergalli* (2021) i *Derecho Penal Internacional* (2017).